

Het boeddhisme als radicale ecologie

Geert Mortier

Klimaatveranderingen, grondstoffenschaarste, ontoereikende landbouwproductie, ontbossing, alsmaar sneller uitstevende dier- en plantensoorten, oprukkende woestijnen... moeder aarde biedt het beeld van een getormenteerd wezen. En het is belangrijk dat wij dit beeld helder zien. Het boeddhisme heet een levensvijandige, negatieve leer te zijn die enkel zou streven naar een permanente uitdoving. Afgezien van het feit dat dit beeld fundamenteel fout is, is deze perceptie slechts de ommezijde van de heldere moed waarmee de Boeddha en na hem elke boeddhist de diagnose van het leven, van alle leven op aarde stelt: het leven is lijden (*dukkha*). Tegen de westerse ideologie van de maakbaarheid van het leven in, kijkt het boeddhisme zijn diagnose helder onder ogen: geboren worden onder welke vorm dan ook, is geboren worden tot een leven van lijden. Misschien dat de hemel een welkome onderbreking kan zijn maar ook die eeuwigheid gaat uiteindelijk voorbij. En wat geldt voor elke levensvorm apart, geldt voor de hele natuur met al haar bezielde wezens als geheel. En net op dit punt splitsen zich de wegen van het christendom en het boeddhisme.

Het christendom gaat uit van een opdeling tussen het voelende subject en de objecten die zijn leefwereld uitmaken. Nog voor Adam van de boom van kennis had geproefd, in die paradijselijke staat van voorbewuste onwetendheid, geeft Adam al namen aan de dieren en planten. De slang van de splitsing — dit ben ik; dit is niet-ik - heeft haar destructieve werk eigenlijk al gedaan nog voor zij ten tone verschijnt. Want de verhouding tussen benoemende subject en benoemde objecten kan nooit meer een relatie van gelijkwaardigheid zijn. Op zijn best is het de relatie van een zorgzaam en liefderijk rentmeesterschap dat de machtsongelijkheid niet opheft maar de destructieve gevolgen ervan zo beperkt mogelijk houdt. Op zijn ergst is het een verhouding van machtsongelijkheid en dus van uitbuiting en reductie: de natuur teruggebracht tot een louter instrumentele bron. Tussen beide uitersten situeert de christelijke benadering van de natuur zich. Denk aan Jezus die een vijgenboom vervloekt omdat die buiten het seizoen (!) geen vruchten wil dragen of die met een dwingend machtsgebaar de storm op het meer doet verstillen. Zelfs in de mooie gestalte van een verlicht en geheiligd rentmeesterschap in de figuur van Franciscus van Assisi wordt in laatste instantie niet geremedieerd aan de opsplitsing van het voelende subject aan de ene kant en de bezielde natuur aan de andere kant. De bekering door Franciscus van de wolf van Gubbio is veelzeggend in deze context. Als Franciscus het gevaarlijke dier op betere gedachten brengt, vervreemdt hij hem tegelijk van zijn ware wolvenaard. M.a.w. hij grijpt in en herschept de wolf naar eigen beeld en gelijkenis. Franciscus realiseert weliswaar een bijzonder innige intimiteit maar hij handheeft de soliditeit van het eigen subject en dat leidt tot een dichotomie tussen enerzijds het zelf en anderzijds al het andere. Deze opsplitsing is a-religieus want zij verenigt niet (*re-ligare*) maar zij scheidt. En erger nog: deze fundamentele scheiding legitimeert het subject tot uitsluitend economische transacties met de natuur: van gebruik tot misbruik en uitbuiting.

Het boeddhisme wijst met een beschuldigende vinger op de illusoire want finaal onhoudbare "soliditeit" van het ego. In de helse triade die voor het boeddhisme de dynamiek van het onverlichte menselijke bestaan uitmaakt — haat, hebzucht en onwetendheid — gaat de fundamentele onbekendheid met zijn ware aard (onwetendheid) vooraf aan de morele zonden van haat en hebzucht. Met andere woorden: het inzicht in wie en wat ik ten gronde ben — geen solide, afgescheiden identiteit maar een tegelijk met alles samen ontstaande, fundamentele betrokkenheid — moet noodzakelijkerwijs leiden tot een meer ethische omgang met alles wat leeft. Dit handelen is geen ethisch voluntariaat maar het natuurlijke, bevrijde handelen van de tot inzicht gekomen mens. En daarmee zijn we erg verwijderd van de westerse milieubewegingen wie milieuzorg allereerst een andere omgang is met de

objecten van de natuur en met de natuur als object. Zij maken de fundamentele gesplitstheid niet ongedaan maar roepen enkel op tot een zorgzamer, intiemer rentmeesterschap. Vanuit een boeddhistisch perspectief zorgen zij voor een betere gezondheid van takken en bladeren maar zij laten de worm ongemoeid die aan de wortels van de struik knaagt.

Betekent zulks dat het boeddhisme vanuit haar ideologie en haar praxis beter gewapend is om de actuele milieuproblematiek het hoofd te bieden? Deze verwachting gaat uit van een bepaald romantisch en monolithisch beeld van het boeddhisme. Ook het oosten kent overbevolking, armoede, plattelandsvlucht en geweldige druk op het ecologisch systeem. Bovendien is het boeddhisme uiteraard breder dan het beeld dat zijn meest hoogstaande vertegenwoordigers laten zien. Toch loont het het gedachtegoed van het boeddhisme te bevragen naar aangrijpingspunten voor duurzame oplossingen van de wereldwijde ecologische problematiek.

Boeddha's leer laat zich het best samenvatten in de vier nobele waarheden. 1. Leven is fundamenteel gekarakteriseerd door lijden (dukkha) 2. Dit lijden wordt veroorzaakt door het verlangen naar genot, macht en een bestaan dat geen einde kent 3. Het lijden kan definitief beëindigd worden door deze verlangens te beëindigen 4. Om deze verlangens en dus het lijden te beëindigen, dient men het achtvoudige pad te volgen. Dat bestaat uit 1. De correcte visie 2. De juiste motivatie 3. Het juiste spreken 4. De juiste wijze van handelen 5. De juiste levenswijze 6. De juiste inspanning 7. De juiste concentratie en 8. De juiste meditatie.

Een heel belangrijk onderdeel is ook de leer van het anatman — letterlijk: het niet-zelf. Het boeddhisme erkent immers geen eeuwig zelf maar beschouwt het zelf als een illusoir construct van de menselijke geest, een hardnekkige maar ontzettend schadelijke "programmeerfout" Net dat construct is oorzaak van het verlangen naar hergeboorte. Precies de gehechtheid aan een denkbeeldig "Zelf" leidt tot diepgewortelde zienswijzen die aanleiding zijn tot onophoudelijk lijden. Want uiteindelijk is alles annica: de vergankelijkheid en veranderlijkheid van alles wat is. Niets van wat ogenschijnlijk een vaste substantie heeft, is blijvend. alles wat is, is het product van een eeuwige dynamiek van verandering (samsara) alles is impermanent, aan verandering, aan ontstaan en vergaan onderhevig. De wereld der fenomenen vertoont een ogenschijnlijke soliditeit en robuustheid maar is in essentie een constante stroom van elementen die zich korte tijd aggregeren tot grotere gehelen om even snel weer uiteen te vallen. Waaruit zou dan de blijvende substantie van een onveranderlijk zelf kunnen bestaan?

Belangrijk is ook het preboeddhistische geloof in reïncarnatie: wezens worden constant herboren in een betere of minder gunstige gestalte, afhankelijk van hun karma. Karma is de leer van de oorzakelijkheid: het doen van goede daden leidt tot een betere hergeboorte; het doen van het kwaad leidt tot een kwalijker hergeboorte. Goed of slecht karma is de resultante van de puur mechanische werking van de causaliteit: in essentie bestaat er niets dat niet voorkomt uit voorgaande condities. Enkel het nirvana of de staat van uitdoving van alle passies leidt niet meer tot geen verdere gevolgen.

In de eerste eeuwen na het overgaan van de Boeddha werd zijn leer geformaliseerd in een officiële canon. De Theravadindoctrine gaat ervan uit dat zij deze oudste traditie vertegenwoordigde. Dit "kleine voertuig" (klein omdat het als een "eenzitter" enkel de mediterende monnik tot bevrijding kan voeren) hanteert als leidende metafoor de gestalte van de arhant, de monnik die door een leven van meditatie en onthouding het hoogste inzicht realiseert voor zichzelf en zichzelf zodoende bevrijdt van de causaliteit die tot wedergeboorte leidt. Tussen de 2de eeuw voor Christus en de 2de eeuw na Christus ontstond, vaak tot ontsteltenis van haar prominente figuren, een andere lezing van het gedachtegoed van de Boeddha: het Mahayana. In deze leer van het grote voertuig (groot omdat het alle levende wezens aan boord kan nemen op weg naar de ultieme bevrijding)

wordt de solitaire arhant afgelost door de solidaire bodhisattva. Die heeft het wezen (sattva) van de verlichting (bodhi) in zich. Een bodhisattva heeft bijgevolg de weg naar de ultieme bevrijding (nirvana) gerealiseerd maar weigert de gelukzalige staat van ultieme uitdoving te betreden zolang nog één levend wezen moet lijden. Het Mahayana gaat uit van de inherente boeddha-aard van elk wezen, tot en met het kleinste grassprietje of madeliefje toe. De boeddha-aard moet niet bereikt worden maar ont-dekt door ze te ontdoen van de lagen van illusie die er door eonen van onwetendheid op aangeslibd zijn. Vandaar de fundamentele gelijkheid die een aantal boeddhistische scholen postuleren tussen de wereld van illusies (samsara) en de ultieme staat van verlichting (nirvana). In christelijke termen: tussen dit aardse tranendal en het koninkrijk des hemelen bestaat geen enkel verschil; de bekering of radicaal ommekeerdes harten openbaart elke ogenschijnlijke tegenstrijdigheid als een kwalijke illusie.

Hoe zit het nu met de ecologische bekommernis in beide scholen? Voor de theravadamonnik is de natuur veeleer een aards tranendal, een achtergrond vol van verlokkingen zonder autonome substantie. De natuur en al haar verschijnselen hebben geen vaste kern maar zijn voorbijgaande aggregatievormen. Impermanentie en non-substantialiteit zijn de belangrijkste kenmerken en in dat opzicht niet verschillend van de menselijke staat. Tegelijk is de theravada-monnik ecologisch uitzonderlijk alert. Hij wil immers geen slecht karma maken. Als het gevolg de oorzaak volgt zoals de schaduw haar object, heeft hij alle reden om zich meticuleus te houden aan bijvoorbeeld het gebod geen leven te nemen. Bovendien maakt de oneindige tijdsdimensie van de karmische verevening, dat uiteindelijk elk insect, elk grassprietje, elk boom ooit wel eens mijn vader of mijn moeder geweest. Al bij al blijft deze radicale ecologie, hoe weldadig haar effecten zijn, een eerder ethische keuze die uiteindelijk onverschillig blijft tegenover het object van haar zorg.

Helemaal anders wordt dat in de gestalte van het bodhisattva-ideaal binnen het Mahayana. De bodhisattva streeft immers naar de bevrijding van alle levende wezens en is bereid afstand te doen van de eigen particuliere bevrijding zolang er nog één enkel wezen zucht in de ketenen van lijden en wedergeboorte. Vandaar het vurige pleidooi voor mededogen. Mededogen is niet zozeer een emotie of sentiment maar een ontologische categorie van kennen en handelen. In de eigen bevrijding is immers de bevrijding van al het bestaande gegeven. En net dat is de bron van de meest radicale ecologie.

Centraal in de leer van de Boeddha staat het begrip pratitya samudpaddha, de leer van het wederzijds afhankelijk ontstaan van alles wat is, van alle voelende wezens: mensen, dieren en planten. Boeddha's ontwaken benadrukt hoezeer elk fenomeen enkel kan bestaan in de mate dat al het andere bestaat. De actuele plaats van elk wezen in dit oneindige complex van wederzijdse afhankelijkheden, is de bijna mechanische uitkomst van oorzaken en gevolgen in een onbegrensd tijdsperspectief. Dit wordt vaak geïllustreerd met de metafoor van het net van indra: een oneindig uitgebreid spinnenweb met op elk knooppunt dauwdruppels en juwelen die elk op hun beurt alle andere dauwdruppels en juwelen weerspiegelen. Bestaan is een intiem verbonden bestaan: iedereen is van iedereen afhankelijk; alles is van alles doordrongen. Dat wij de werkelijkheid als een verzameling van gescheiden objecten zien, is de grootste onwetendheid en de erf-zonde van het menselijk bestaan. Dit inzicht is cruciaal: mijn bestaan als mens is op elk moment totaal afhankelijk van het bestaan van al het andere: mensen, dieren, planten. Met elke dier- of plantensoort die uitsterft, sterf "ik" ook mee. Maar de ommezijde van dit inzicht is even waar: de staat van al het bestaande is afhankelijk van mijn staat van zijn: verduisterd, geknecht in lijden en dood, dan wel verlicht en bevrijd. En daar gaat die mooie sanskrietterm samudpaddha in al zijn helderheid glanzen: de boodschap van de Boeddha, van de verlichte geest is essentieel "het pad van er samen uit"

Mijn bevrijding is de voorwaarde tot en tegelijk de realisatie van de bevrijding van wat is.

De praktijk van boeddhistische meditatie convergeert steeds weer naar dit punt waar in mijn bevrijding tegelijk de bevrijding van alle levende wezens gerealiseerd wordt. De ogenschijnlijk solitaire meditatie gebeurt tegen een achtergrond van oneindige solidariteit. Elke meditatieperiode wordt niet toevallig afgesloten met een korte gatha of schietgebedje: "wat de verdienste van dit zitten ook moge zijn, ik draag het op voor de bevrijding van alle levende wezens:" Aan het einde van een dag van meditatie wordt dit perspectief van onvoorwaardelijke toewijding expliciet vertolkt in deze "Opdracht":

In de zuiverheid en de helderheid van de oorspronkelijke werkelijkheid,
In de volheid en de voltooiing van de uiteindelijke werkelijkheid,
In de oneindige veelvuldigheid van de werkelijkheid die zich uitdrukt in vormen,
dragen wij de meditatie en het zingen van de sutra's op aan al de talloze onbekenden,
die al vanaf prehistorische tijden het licht hebben doorgegeven,
aan alle grote leraressen en leraren,
aan allen die de grondslag leggen voor de weg, in verleden, toekomst en heden.
En voor de verlossing van zelfs het kleinste grasje en plantje,
voor de verlossing van alle ontelbare wezens in heel het universum.
En in diepe dankbaarheid jegens iedereen die een gids is op dit oeroude pad,
jegens allen die ontwaakt zijn, in alle tijden en alle ruimten,
jegens allen die leven vanuit het Grote Mededogen
en jegens allen die groot van hart zijn.
Diepste Wijsheid voorbij alle wijsheid.

Die diepste wijsheid voorbij alle wijsheid is essentieel van praxis van diepe verbondenheid, een onvoorwaardelijke heilspraxis met en voor alles wat leeft. Ik wil graag dit artikel besluiten met "De gelofte aan de Bodhisattva" die ook voor het westers boeddhisme geldt als dé leidraad van mediteren, leven en handelen:

Hoe talloos de levende wezens ook zijn,
ik beloof ze allen te redden.
Hoe peilloos de oorzaak van lijden ook is,
ik beloof haar geheel weg te nemen.
Hoe tatloos de poortloze poorten ook zijn,
ik beloof ze alle binnen te gaan.
Hoe oneindig het pad van ontwaken ook is,
ik beloof het te belichamen.

(Dit artikel verscheen eerder in Tijdschrift voor Geestelijk leven, december 2008)

Geert Mortier
2008